ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi – Sayı 13[h]

XVI. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 20-24 Eylül 2010

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER
VI. CİLT

İSTANBUL

ANKARA
2015

İSTANBUL AHKÂM DEFTERLERİNE GÖRE OSMANLI BAŞKENTİNDE İNŞAAT ESNAFI (XVIII. YÜZYIL)

YÜKSEL ÇELİK * - MURAT ULUSKAN **

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'daki inşaat sektörünün kurumsal yapısı ve işleyişi, sektör mensupları ve başlıca iş kolları, inşaat esnafına ait imalathaneler ile dükkânların yoğunlaştığı bölgeler, yapı malzemeleri ve temin edildikleri merkezler, bunların sevk ve intikali, müslüman ve gayrimüslimlerin statülerini ve çalışma şartlarını belirleyen hukuki esaslar, sektörde yaşanan yolsuzluklar ve nihayet fiyatlar konusunda pek az şey bilinmektedir. Osmanlı inşaat sektörünün önemli unsurlarından biri olan inşaat esnafı, mimarlık tarihi ve teşkilatıyla ilgili çalışmalarda, Sermimârân-ı Hassa'nın sorumluluğunda faaliyet gösteren bir zümre olarak, yüzeysel bir biçimde ele alına gelmiştir. Dolayısıyla mevcut literatürde inşaat esnafıyla ilgili bilgilere rastlamak neredeyse imkânsızdır.

Bu bildirinin amaç ve kapsamı; XVIII. yüzyılda başkent İstanbul ölçeğinde ve ahkâm defterlerinde yer alan hükümler çerçevesinde, inşaat sektöründe faaliyet gösteren başlıca esnaf gruplarını ve bunların tabi oldukları bir takım hukuki esaslar ile uygulamaya akseden bazı hususları ele almaktır. TÜBİTAK tarafından desteklenen bir projenin ilk bulgularının değerlendirilmesinden ibaret olan bu bildiride, inşaat esnafının toptan ele alınması mümkün olamayacağından, sadece önemli iş kollarıyla ilgili hususlara yer verilmiş ve genel bir yaklaşımla sistemin işleyişi ana hatlarıyla ortaya konmaya çalışılmıştır.

XVIII. yüzyılda Osmanlı inşaat sektöründe; taşçı, keresteci, horasancı, camcı (camger), tuğlacı, kireççi, kiremitçi, doğramacı, dökmeci, çivici (mismarcı), sürbger (kurşuncu), nalbur ve sıvacı esnafı gibi zümreler yanında, imar ve inşaat faaliyetlerini bilfiil icra eden zenaat erbabından; bennâ (duvarcı), taşkırıcı, neccar (dülger), errekeş (bıçkıcı), silici, hamamcı, hezarfen (yüksek kotlarda çalışma gerektiren minare ve kale gibi yapılar için iskele kurmakta mahir kişi), kuyucu, lağımcı ve suyolcular mevcuttu. Bundan başka vasıfsız işgücü olarak ırgat ve rençberler istihdam edilirdi. İnşaat ve tamirat için gereken malzemenin şantiyeye sevk ve intikalini sağlayan kayıkçı, arabacı, hamallar (arka, sırık; esb ya da katır, eşek) ile binaların inşasından sonra tefriş ve

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü, yukselcelik@hotmail.com

* Dr., Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü, muluskan@marmara.edu.tr

dekoratif unsurları ikmal eden döşemeci, hasırcı, kafesçi, oymacı, zerger (altıncı), simger (gümüş) ve çilingir gibi hizmet grupları mevcuttu.

İmar ve inşaat sektörünün temel unsurlarından olan inşaat esnafı Sermimârân-ı Hassa'nın sorumluluğunda faaliyet gösterirdi. Bunlar kendilerine verilen ve sayısı mahdut olan gediklere istinaden İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de belirli bir mıntıkada, muayyen bir malın alım-satımıyla maişetlerini temin ederlerdi. Günümüzdeki esnaf odalarına benzer bir modelde örgütlenmiş olan inşaat esnafının faaliyetlerini denetleyen bir takım görevliler mevcuttu. Bunlar; ilgili iş kolunun esnafbaşı, kethüdası, yiğitbaşı, genelde eski kethüda ve yiğitbaşılardan oluşan müsinn u ihtiyarân ve kıdemli ustalardan müteşekkildi.

Bu dönemde şahsa münhasır olarak verilen ve varislere de intikal eden gedikler, sayı itibarıyla mahdut olduğu gibi, açılacak dükkânın yerini de belirleyecek şekilde verilmekteydi. Ayrıca "gedik nakli" denilen dükkân taşıma ve farklı bir yerde alım-satım yapmak da belli şartlara ve esnaf yöneticilerinin iznine bağlanmıştı. XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğine dek başkent İstanbul'daki inşaat esnafı müslümanlardan oluşmaktaydı. Bunun yanında gayrimüslim ustalar ise yevmiye karşılığında faklı iş kollarında çalışmaktaydı. Aşağıda ayrıntılarına temas edileceği üzere 1735'ten itibaren piyasadaki arz-talep dengesi ve özellikle yangınlardan sonra artan iş hacmi ve talep fazlasını karşılamak amacıyla, İstanbul'daki taşçı esnafı arasına gayrimüslimler de dâhil edilerek söz konusu kategorik ayrım terk edilmiş oldu.

Hiyerarşik yapı, kefalet sistemi ve kıdem esasına göre oluşturulan iç kontrol mekanizmalarına rağmen, inşaat esnafı arasında yaşanan haksız rekabet ya da kurallara aykırı hareket halinde, esnaflıktan ihraç ve alet-edevata el koymaya kadar varan bir takım yaptırımlar devreye girerdi. Esnaf tarafından işlenen suçlar, yiğitbaşılar yanında dükkânın bulunduğu mevkiye göre bostancıbaşı veya yeniçeri ağası tarafından kovuşturulur ve suçlular mahkemeye intikal ettirilirdi. Ardından "meclis-i şer'" denilen mahkemede, esnafbaşı, kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyar ustaların huzurunda tarafların da katılımıyla duruşma gerçekleştirilirdi. Bu süreçte, gerektiğinde "nizam ustaları", "ehl-i vukûf" ya da "ehl-i hibre" olarak adlandırılan ve sektörde uzun yıllar hizmet etmiş dürüst bilirkişiler ile şikâyet konusuna göre bazen halkın bilgisine başvurulurdu.

Karar aşamasında ise "nef'an li'l-ibâd" olarak anılan kamu yararı, "sa'yen li'l-mirî" olarak adlandırılan devletin/hazinenin çıkarları, "kadîme mugâyir ihdâs" olarak adlandırılan mer'î hükümlere muhalefet gibi idarî hukukî teamüller ile "kendü halinde olmamak", "hile", "fesâd", "ızrâr" ve "bi-gayr-i hakkın tecrîm" olarak adlandırılan kuralları keyfi çiğnemek ve "mekâsibde noksan tertîbine bâis olmak" şeklinde adlandırılan haksız rekabet ve başkasının kazancına engel olmak gibi hukukî gerekçeler çerçevesinde değerlendirme yapılarak nihaî hüküm verilirdi.

İnşaat esnafı arasında yaşanan sorunlar ana hatlarıyla; dükkân açma ve işletme ruhsatı (gedik), taşradan merkeze yapı malzemelerinin getirilmesi, malzeme temini için o iş kolunda çalışan ustaların istihdamı, ocak ve madenlerin işletilmesi, bu hakkın kullanımı ve merkezde malzeme satışı, bir yolunu bulup iş kolu değiştirme, dükkânın başka bir yere taşınması (gedik nakli), esnaflıktan ihraç, şahıs ya da vakıf malı olan

arazilerin hukuksuz olarak esnaf tarafından işgali, hile, haksız rekabet, karaborsa ve stokçuluk, hisse esasına göre tahsis ve tevzi edilen malzemeye kanaat etmemek ve arızî sebeplerden ötürü meydana gelen talep artışını karşılamak üzere taşradan malzeme getirilmesini merkezdeki esnafın engelleme çabaları şeklinde ifade edilebilir.

Son olarak vefat ve inşaat esnaflığından ihraç bahislerine temas edelim: Herhangi bir iş kolundan ihraç edilecek esnaf, ilgili esnaf grubunun reisi, kethüdası, yiğitbaşı ve ihtiyar ustaları, diğer bir ifadeyle cümle ittifakı ve mahkeme kararına istinaden ihraç edilmekteydi. İhraç edilen esnafın ser-mimar defteri ile Ağakapısı'nda mahfuz nizam defterinden kaydı silinerek (terkin) süreç tamamlanmış olurdu. Ardından da esnafın dükkândaki alet ve edevatı yine cümle marifetiyle rayici üzerinden talep edene satılırdı. Bu ve benzeri nedenlerle boşa çıkan gedik (mahlûl gedik) genelde ya şahsi müracaata ya da padişahın re'sen iradesine binaen, mirî binaların inşasında uzun süre hizmet eden müslüman-gayrimüslim ustalar çırak edildiklerinde bunlara verilirdi. Vefat halinde ise gedik müslüman veya gayrimüslim olsun kız-erkek ayrımı yapılmaksızın evlatlara intikal ederdi. Şayet vefat eden esnafın varisî yoksa, ilgili esnaf zümresinin yöneticilerinin kararıyla gedik ve alet-edevatı rayici üzerinden talibine satılır ve elde edilen gelir ailesine verilirdi.

Sektörün Başlıca Temsilcileri

Taşçı Esnafı

Suriçi İstanbul'unda mermer, küfeki, untaşı gibi taş çeşitlerinin alım satımı taşçı dükkânlarında gerçekleştirilirdi. Dükkân gediği sadece müslüman taşçı ustalarına verilir, gayrimüslim taşçı ustaları ise binalarda ve dükkânlarda gündelikçi olarak çalışabilirdi. 1735 yılına kadar uygulana gelen bu usul, İstanbul'da artış gösteren yangınların bir sonucu olarak hâlihazırdaki taşçı esnafının mermer ve taş talebini karşılayamaz hale gelmesi üzerine değişti. Halkın malzeme temininde yaşadığı ciddi sıkıntı, taşçı esnafı nizamında zorunlu bir değişikliğe gidilmesine neden oldu. 1735 yılında, halkın isteği, taşçıbaşı, esnaf ihtiyarları ve taşçı ustalarının talebi ve hassa mimarbaşının izniyle gayrimüslim taşçılara Kumkapı, Yenikapı ve sair yerlerde on bir adet taşçı dükkânı gediği verildi. Kamu yararı (nef'an li'l-ibâd) gözetilerek verilen bu imtiyazın elbette bazı şartları vardı. Müslüman taşçı ustalarınca yerleri ve isimleri bilinen gayrimüslim taşçı ustalarının, izin verilen on bir dükkân haricinde dükkân açmamaları, Marmara Adası'ndan gemi ile mermer nakletmemeleri ve müslüman kabirlerinde taş işlememeleri isteniyordu. Neticede, yapılan düzenleme ve buna uyacaklarına dair tarafların taahhütleri Mimarbaşı Defteri'ne kaydedilerek gereken emirler verildi[1].

[1] Gayrimüslim taşçı esnafına evâhir-i M 1148 / 13-22 Haziran 1735 tarihinde verilen izin ve yapılan düzenleme, evâhir-i Ra 1167 / 16-25 Ocak 1754 ve evâil-i R 1169 / 4-13 Ocak 1756 [Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümâyun Sicilleri İstanbul Ahkâm Defterleri (A.DVNS.AHK.İS.d) 3, s. 267, h. 991], evâil-i L 1171 / 8-17 Haziran 1758 (A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 309, h. 921), evâhir-i N 1189 / 15-24 Kasım 1775 (A.DVNS.AHK.İS.d 8, s. 335, h. 1101) tarihlerinde yenilendi.

İnşaat esnafı ile ilgili kanun ve nizamların bir sureti Mimarbaşı Defteri'ne kaydedilirdi. Uygulamada problemlerle karşılaşıldığında, esnaf ihtiyarlarından konu soruşturulduğu gibi önceden verilen emir kayıtlarının çıkartılması için Mimarbaşı Defteri'ne de müracaat edilirdi. 1735 yılında getirilen düzenleme sonrasında müslim ve gayrimüslim taşçı esnafı arasında yaşanan problemlerin çözümünde de aynı usul takip edilmişti[2]. Gayrimüslim taşçı ustalarına verilen on bir dükkân gediği izni ve daha fazla dükkân açılmaması şartı ancak 1753 yılına kadar geçerli kalabildi. *Ebniye-i hümâyun* adı verilen ve Saray tarafından yaptırılan binaların inşası sırasında hizmeti görülen bir gayrimüslim taşçı ustasına *sâire sirayet etmeme* şartıyla Langa Yenikapısı'nda taşçı dükkânı açma izni verildi. Bu durum, tabiî olarak müslim ve gayrimüslim taşçı esnafının itirazına neden oldu. Nizamlarını bozucu bir gelişme olarak gördükleri bu durumun önüne geçebilmek gayesiyle 1735 tarihli emrin yenilenerek kendilerine tekrar verilmesi talebinde bulundular[3]. Fakat bu ayrıcalıklı iznin, sonraki yıllarda benzer taleplere örnek teşkil etmesine ve bölgede yeni dükkânların açılmasına engel olamadılar. Aynı şekilde, bu tür ödüllendirmeler Müslüman taşçı ustaları için de yapılıyordu. Sultan III. Mustafa'nın Üsküdar Ayazma'da yaptırmış olduğu cami inşaatında hizmeti geçen Müslüman bir taşçı ustasına, müstakil bir dükkân açmayı hak ettiğine yönelik taşçıbaşı, esnaf kethüdası ve ihtiyar ustaların şahitlikleri ve rızaları üzerine İstanbul'da istediği yerde dükkân açmasına müsaade edilmişti[4].

Taşçı esnafı genellikle kabristanlar civarında yoğunlaşmaktaydı. Mezar kazımı ve yapımı hususunda mezarcılarla işbirliği içerisinde çalışırlar ve birbirlerinin alanlarına müdahale etmezlerdi. Kabir mahallinin kazılması, cenazenin defni ve üzerinin tahta ve kereste ile kapatılması mezarcılara mahsustu. Mezarın *yontma* ya da *moloz* tabir olunan taş duvarlarının, üzerinin ve seddinin yapımı ise taşçı esnafının sorumluluğundaydı[5]. İstanbul esnafından bağımsız hareket eden Galata ve ona bağlı yerlerde mevcut olan taşçı esnafı ise istedikleri yerden taş getirtme ve satın alma hakkına sahipti[6].

XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren artış gösteren taşçı dükkânı sayısı, zaman içinde esnafta huzursuzluk ve problemleri de beraberinde getirdi. 1776 yılına gelindiğinde İstanbul, Üsküdar, Eyüp, Galata, Tophane ve diğer mahallerdeki toplam taşçı dükkânı sayısı 89'a yükselmişti. Ağakapısı'nda mahfuz nizam defterlerindeki

[2] *BOA*, A.DVNS.AHK.İS.d 2, s. 73, h. 252 (Evâil-i M 1159 / 24 Ocak-2 Şubat 1746).

[3] Evâhir-i Ra 1167 / 16-25 Ocak 1754 tarihinde verilen emir için bk. BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 3, s. 267, h. 991.

[4] Bu konuda taşçı ustası Hasan'a evâsıt-ı B 1173 / 28 Şubat-8 Mart 1760 tarihinde verilen ferman (*BOA*, A.DVNS.AHK.İS.d 5, s. 202, h. 614), cülus münasebetiyle evâhir-i Ş 1192 / 14-22 Eylül 1778 yılında yenilendi (A.DVNS.AHK.İS.d 9, s. 291, h. 1078).

[5] Bu konuda Eyüp mezarcıları ve taşçı esnafı arasında ortaya çıkan sorunun çözümüyle ilgili evâil-i Ca 1185 / 12-21 Ağustos 1771 tarihli emir, evâhir-i R 1190 / 9-17 Haziran 1776'da yenilendi (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 9, s. 19, h. 83).

[6] Taş temini hususunda, İstanbul taşçılarının Tophane'deki taşçı esnafına müdahalesinin önlenmesine yönelik evâil-i B 1189 / 28 Ağustos-6 Eylül 1775 tarihli emir (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 8, s. 314, h. 1027), evâil-i Z 1213 / 6-15 Mayıs 1799 tarihinde yenilendi (A.DVNS.AHK.İS.d 13, s. 190, h. 716).

kayıtlara göre, dükkânlarda birbirlerine kefile bağlanmış Müslim ve zimmî 1202 nefer kalfa ve çırak çalışıyordu. Dükkân gediklerinin, esnaf mensupları sayısının ve yetişme usullerinin kayıt altına alındığı esnaf nizamı şu maddelerden oluşuyordu[7];

1. Esnaf içerisinde kabahati, suçu tespit edilenlerin hemen yakalanıp vilayetlerine gönderilmesi ve tekrar esnaf içerisine sokulmaması. Yerlerine alınacakların ise Ağakapısı'nda mahfuz nizam defterine kaydedilmedikçe kalfa ve çırak olarak alınmaması.

2. Beş seneden önce çıraklara (şâkird) *destur* verilip kalfa (halîfe) yapılmaması.

3. İstihdam edildikleri binaların başlangıcından bitişine kadar Müslim ve zimmî ustaların birlikte çalışmaları.

4. İnşaatlarda gerekli taş çeşitlerinin, gayrimüslim ustalara taşçıbaşı ve kethüda marifetiyle tek elden dağıtılarak paylaştırılması.

5. Esnaftan biri öldüğünde, gediğinin varsa erkek evlâdına yoksa ustalar marifetiyle içlerinden hak edene kadı huzurunda satılması ve parasının vârislerine verilmesi, vârisi olmayanların gediğinin ise esnaf mülâzımlarından hak edene verilmesi.

6. Saray tarafından yaptırılan binalarda çalışan kalfalardan birinin terfisi (çerağ) icap ettiğinde, boşalan gediklerden birinin bu kalfaya verilmesi.

7. Esnaf içerisinde Topkapı ve Silivrikapı'daki ustalardan kimsenin kethüda olmaması, eskiden olduğu gibi iskele tarafındaki ustalardan birinin kadı huzurunda kethüda tayin edilmesi.

8. Esnafa Yeniçeri Ağası'ndan başka kimsenin karışmaması ve işlerine kimsenin müdahale etmemesi.

Taşçı esnafının 89 adetle sınırlandırılan dükkân sayısı, XVIII. yüzyıl sonralarına kadar muhafaza edildi. Yeni dükkân açılmasıyla ilgili talepler, esnaf nizamına aykırı olduğu gerekçesiyle reddedilmekte ve ancak vârissiz ölen bir ustanın dükkân gediği verilebilmekteydi. Konuyla ilgili 1778 yılında verilen bir emir, taşçı esnafı nizamında önemli değişikliklerin yapıldığını göstermektedir. Taşçıbaşıların yetki ve sorumluluk alanlarının daha net bir şekilde tanımlandığı, çırakların yetişme süresi, kethüda ve yiğitbaşı seçimi, hisse dağıtımı ve gedik veraseti ile konuların yeniden düzenlendiği bu değişiklikler şunlardı[8].

[7] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 9, s. 37, h. 144 (Evâil-i C 1190 / 18-27 Temmuz 1776).

[8] Evâhir-i N 1192 / 13-22 Ekim 1778 tarihli düzenleme, evâsıt-ı R 1194 / 16-25 Nisan 1780 (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 9, s. 297, h. 1101) ve evâil-i Ca 1212 / 22-31 Ekim 1797 (A.DVNS.AHK.İS.d 13, s. 116, h. 421) tarihlerinde yenilendi.

1. Esnaflıktan çıkartma ve yerlerine alınacak kalfa ve çırakların nizam defterine kayıt işlemlerinin taşçıbaşı tarafından yapılması.

2. Çıraklara *destûr* verilerek kalfa yapılma sürecinin beş yıldan üç yıla düşürülmesi.

3. Esnaftan kimsenin hissesinden fazla taş talebinde bulunmaması.

4. Kethüdaların belli bölgelerden seçilmesi şartı kaldırılarak, esnafa kethüda ve iskelelere yiğitbaşı tayini gerektiğinde, taşçıbaşı ve ustalar marifeti ile esnaf her kimi isterse onların kethüda ve yiğitbaşı seçilmesi.

5. Bir ustaya iki hisse verilmemesi, gerektiğinde ise taşçıbaşı tarafından esnaftan hak edene verilmesi.

6. Gedik verasetinde erkek evlât şartı kaldırılarak, esnaftan biri öldüğünde gediğinin varsa erkek ve kız evlâdına, yoksa taşçıbaşı ve dükkânın bulunduğu mahallin yiğitbaşısı marifetiyle kadı huzurunda esnaftan hak eden kimseye verilmesi.

Görüldüğü üzere, taşçı esnafıyla ilgili düzenlemeler, uygulamada karşılaşılan problemlerin çözümüne yönelik bir takım ekleme ve değişikliklerle gelişme gösterdi. Nitekim nizam şartlarına 1781 yılında eklenmesi talep edilen bir husus da gedik nakliyle ilgiliydi. Gedik nakli, İstanbul'un farklı bölgelerine yayılmış olan taşçı esnafının pazar payını düşürmesi, arz-talep dengesini bozması ve hammaddeleri olan taşın dağıtım usulünü olumsuz etkilemesi dolayısıyla karşı çıkılan ve kabul edilmeyen bir hususdu. Bu tür isteklerin önüne geçebilmek gayesiyle, esnaf ileri gelenlerinin talepleri doğrultusunda, gedik nakline izin verilmeyeceği ve bunda ısrar edenlerin taşçıbaşı ve kethüda marifetiyle meslekten ihraç edileceğinin nizam şartlarına eklenmesine karar verildi[9].

Camcı Esnafı

İstanbul'a başta Venedik olmak üzere çeşitli Avrupa ülkelerinden gelen renkli ve sade camlar, cam tacirleri (bâzergân) tarafından getirilirdi. Cam geldiğinde, esnaf kethüdası, yiğitbaşı ve ihtiyar ustalar hep birlikte tüccara giderler, günün şartlarına ve malın çeşidine göre pazarlıklarını yapıp umumî bir uzlaşma ile (cümle ittifakıyla) cam fiyatlarını netleştirirlerdi. Kesinleşen fiyatlardan sonra cam, yine aynı kişilerce adil bir şekilde esnafa taksim ve tevzi edilirdi. Esnaf içerisinden ya da dışarıdan bir kimsenin gizlice tüccardan cam alıp satmaması da eskiden beri uygulana gelen bu nizamın şartları içerisindeydi. Ancak pek çok esnaf gurubu için geçerli olduğu gibi camcı esnafı için de en büyük sorun nizama aykırı dış müdahalelerdi. Malı tüccardan gizlice satın alarak depolayan ve piyasada arz sıkıntısı yaratarak fiyatları suni şekilde artırmayı ve yüksek kazanç elde etmeyi amaçlayan kişiler ki, bunlara *muhtekir* adı verilirdi, bu vurguncular camcı esnafı için de önemli bir sorundu. Örneğin, İstanbul'daki yangınlar nedeniyle 1761 yılı ve öncesindeki birkaç yıl süresince tüccar, ufak tahta camın bir

[9] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 10, s. 65, h. 238 (Evâhir-i Ş 1195 / 12-21 Ağustos 1781).

sandığını 21 kuruşa ve orta tahta camın bir sandığını da 31 kuruşa satmıştı. Fakat aynı yıl Galata sakinlerinden üç Yahudi'nin, tüccardan zorla ve hile ile alarak mahzenlere sakladıkları ufak tahta camın bir sandığını 34 kuruşa, orta tahta camın bir sandığını da 44 kuruşa satmaya çalışmaları camcı esnafının şikâyetine konu olmuştu[10].

Cam tüccarı ile esnaf arasına girerek stokçuluk yapan ve bundan para kazananların ekseri Yahudi idi. Bu işi ciddi bir gelir kapısı haline getirdikleri anlaşılan Yahudiler, 1772 yılı itibariyle İstanbul ve Galata'da on iki adet mahzene (depo) sahipti ve ilginç bir şekilde onlar da camcı esnafının müdahalesinden şikâyetçiydiler. 1739 tarihli bir hüccete dayanarak, İstanbul'a gelen cam tüccarından kendilerinin de mal satın alma haklarının olduğunu iddia etmekte, aldıkları camı mahzenlerine koyduklarını ve her bir *sağ camı* bir-bir buçuk akçe kâr ile yine esnafa sattıklarını belirtmekteydiler. Camcı esnafı ise söz konusu hüccet tarihinden sonra kendi haklılıklarını ve nizamlarını ortaya koyan emirlere rağmen bu *muhtekir* taifesinin faaliyetlerinin devam etmesinden muzdariptiler. Sorunun çözümüne yönelik emirlere ilaveten 1772 yılında, İstanbul'a gelen camların kethüda ve ihtiyarlar marifetiyle sicile ve hassa mimarbaşı defterine miktar ve fiyatıyla kaydedilmesi ve ona göre alınıp satılmasına karar verildi[11].

Alçı taşı camcılık mesleği için önemli bir hammaddeydi. 1757 yılında İstanbul'da Molla Çelebi Çeşmesi yakını, Mimar Çeşmesi, Kadırga Limanı yakını, Kumkapı dışı, Altımermer, Balat, Galata ve Göksu'da olmak üzere toplam sekiz adet alçı kârhanesi (imalathane) bulunuyordu. Gemi sahipleri tarafından Gemlik kazasına tabi Katırlı köyünden getirilip İstanbul'da alçıcı esnafına satılan alçının kilesi 8-10 para idi. Fakat bu dönemde alçıcı esnafı, tekel oluşturma ve yüksek kâr amacıyla alçı taşını Gemlik'ten kendileri getirmeye başladılar. Başkalarının getirmesine mani oldukları gibi yeni alçı kârhanesi açmak isteyenleri de engelleyerek alçının kilesinin 30 paraya kadar çıkmasına neden oldular. Mevcut sekiz kârhane (imalathane) kâfi gelmediğinden halkın inşaat faaliyetleri aksadı ve camcı esnafı gibi alçıya muhtaç esnafın maliyetleri yükseldiğinden kâr marjları oldukça düştü. Bu durumun önüne geçebilmek gayesiyle 1757 yılında, İstanbul'da yerleşim yerlerinden uzak bölgelerde yeni alçı imalathanelerinin inşasına, alçı fiyatını düşürmek için de her isteyen geminin Gemlik'ten alçı taşı getirebilmesine izin verildi. Yeni inşa edilecek alçı kârhaneleri; Üsküdar dışında 1, Hasköy dışında 2, Eyüp dışında 2, Tophane dışında 1, Kasımpaşa dışında 2 ve Kartal dışında 1 olmak üzere toplam dokuz adetti. Her birinin inşasına talip olanlar camcı esnafı ustalarıydı ve alçının kilesini halka 10 paradan vermeyi taahhüt etmişlerdi[12].

[10] Muhtekir taifesinin tüccardan cam satın almalarının önlenmesine yönelik camcı esnafının emir talebi için bk. BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 6, s. 73, h. 204 (evâhir-i Ra 1175 / 20-29 Ekim 1761).

[11] Bu hususta evâil-i C 1186 / 30 Ağustos-8 Eylül 1772 tarihinde verilen emir, evâsıt-ı Ş 1188 / 17-26 Ekim 1774 yılında yenilendi (A.DVNS.AHK.İS.d 8, s. 204, h. 664).

[12] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 235, h. 716 (Evâsıt-ı Ra 1171 / 23 Kasım-2 Aralık 1757). Gemlik kazasının Katırlı köyünden tedarik edilen alçı taşıyla ilgili bk. A.DVNS.AHK.İS.d 9, s. 240, h. 917 (Evâsıt-ı Ra 1192 / 9-18 Nisan 1778).

Camcı esnafına 1070/1659-1660 yılında Hassa Mimarbaşı Arnavut Mustafa Ağa zamanında verilen nizamın içeriğini oluşturan hususlar şunlardı[13]:

1. Suriçi İstanbul'unda 27, Galata, Tophane, Üsküdar ve Eyüp'te birer adet olmak üzere toplam 31 adet camcı dükkânının esnafın kıdemli ve yetişmiş (pîr-perver) ustalarına gedik olarak tayin ve tahsis olunması.

2. Camcı dükkânı gediğine sahip ustaların, yanlarına alacakları çırakları esnaf kethüdası, yiğitbaşı ve ihtiyar ustaların onayıyla almaları.

3. Çıraklar arasında camcılık sanatını öğrenip mesleği icraya lâyık görülenlerin, *cümle marifetiyle* yani kethüda, yiğitbaşı ve ihtiyarların onayıyla *başka çıkarılarak* bir yıl ustaları yanında ücretli kalfalık hizmetinde bulunmaları.

4. *Başka çıkarılan* çırakların, gedik tayin olunan dükkânların dışında kendi istekleri ile yeni dükkân açmamaları, gedik dükkânlardan biri boşaldığında (mahlûl) yine *cümle marifetiyle* dükkân gediği verilmesi.

5. Dışarıdan gelen renkli camların esnaf kethüdası, yiğitbaşı ve ihtiyar ustalar tarafından bir yere toplanan camcı esnafına paylaştırılması, kimsenin hissesinden fazla cam almaması ve vurgunculara izin verilmemesi.

6. Esnaftan bir ustanın, bina inşaatlarında sözleşip aldığı işleri yerine getirmemesi durumunda, *ehl-i hibre* (bilirkişi) tarafından *kalb işi* (kusurlu/ayıplı iş) tespit edilmedikçe başka bir ustanın işe karışmaması.

7. Camcı taifesinin hammaddesi olan alçının, gedik sahibi ustalara kethüda ve yiğitbaşı marifetiyle paylaştırılarak dağıtılması.

1660 yılında 31 olan camcı dükkânı sayısı, 1742 yılı itibariyle İstanbul, Galata ve Eyüp'teki dükkânlarla birlikte toplam 93'e ulaşmıştı. Esnaf içerisinde yetişerek camcılık sanatında ustalaşanlar için en büyük sorun gedik sınırlamasıydı. Çıraklıkları süresince mesleği öğrenen ve *başka çıkarılma* olarak adlandırılan bir yöntemle usta yanında ücretli kalfalık yapma hakkına sahip olan camcılar, nizamlarındaki gedik sınırlamasından dolayı on beş yirmi yıl boyunca kalfalık yapmak zorunda kalıyor ve bir dükkân gediğinin boşalmasını bekliyorlardı. Bu uzun bekleyiş süresince, tabiî olarak kendi dükkânlarını açmak arzusunda olan camcı kalfalarıyla yeni dükkân açılmasına muhalefet eden ve aynı zamanda gedik sahibi olan esnaf kethüdası, yiğitbaşı ve ihtiyar ustalar karşı karşıya geliyorlardı[14].

[13] Camcı esnafıyla ilgili 1070 / 1659-1660 yılında yapılan düzenleme, 1106 / 1694-1695 ve evâil-i Ca 1168 / 13-22 Şubat 1755 (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 3, s. 354, h. 1282), evâil-i R 1171 / 13-22 Aralık 1757 (A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 243, h. 741) ve evâhir-i Ş 1188 / 27 Ekim-4 Kasım 1774 (A.DVNS.AHK.İS.d 8, s. 203, h. 663) tarihlerinde yenilendi.

[14] Bir camcı kalfasının gedik hususunda esnaf ileri gelenlerini mahkemeye vermesi ve problemin çözümüyle ilgili evâhir-i L 1155 / 19-27 Aralık 1742 (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 1, s. 56, h. 257) tarihinde

Nalbur Esnafı

Karadeniz'de İğneada ve Tirebolu, Akdeniz'de Kavala ve sair mahallerden ham demir, çelik ve diğer demir mamullerini satın alarak İstanbul'a getiren tüccarlar, öncelikle gümrük vergilerini verirler ve sonra da gemilerini Eminönü'ndeki Sebzehane İskelesi'ne yanaştırırlardı. İstanbul'da nalbur esnafının toplu halde bulunduğu yer, bu iskelenin yakınındaki Rüstempaşa Camii civarıydı. Gemilerden çıkartılan demir ve çeliğin tamamı doğruca Rüstempaşa Camii altındaki nalburlara mahsus orta mahzene konulurdu. Gelen malzemenin esnafa dağıtımı ise esnaf kethüdası, yiğitbaşılar ve ihtiyar ustaları marifetiyle yapılırdı. Tersane-i Amire, Cebehane ve Tophane-i Amire'ye sefer mühimmatı için gereken demir, lüzumu halinde geçerli fiyat üzerinden ve ziyadesiyle (bâliğan mâ belağ) nalbur esnafınca mahzenden tedarik edilirdi. İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar demircileri, yarıcılar ve mismar kestiricileri de kendilerine lâzım olan demiri buradaki nalbur esnafından satın alırdı.[15]

Uzun yıllar yürürlükte kalan bu nizam 1765 yılında yeniden düzenlendi. Nedeni, Galata İskelesi'nde bulunan lengerci, kara demirci ve çivici taifesinin demir temini hususundaki haklı itirazlarıydı. Tersane-i Amire kalyonlarına lazım olan büyük lenger (çapa) ve cıvata tabir olunan kalyonlara mahsus demir aletlerini, Kapan-ı dakîk gemileri lengerini ve İstanbul'a zahire getiren gemilerin lengerini yapmak Galata İskelesi'ndeki lengerci taifesine mahsustu. Samako, Kavala, İğneada, Tirebolu ve Rusya taraflarından gelen demir yüklü gemileri Sebzehane İskelesi'ne yanaştırıp, içlerindeki malzemeyi Rüstempaşa Cami altındaki orta mahzene yerleştiren nalbur esnafından ham demir talep ettiklerinde her bir kantar için yüksek fiyat ödemek zorunda kalıyorlardı. Meseleyi mahkemeye taşıyan lengerci, kara demirci ve çiviciler, görülen davada, ham demirin kendi metaları olduğunu ve gemiler için kendilerine gerektiğini, dışarıdan ham demir yüküyle gelen gemilerin kendi dükkân ve kârhanelerinin bulunduğu Galata İskelesi'ne yanaştığını, bu yüzden de istedikleri miktarda ham demiri satın almalarına nalbur esnafının mani olmamasını talep ettiler. Nalbur esnafı ise tersane, cebehane ve tophaneye vakitli vakitsiz ham demir lazım olduğunu, dışarıdan gelen ham demiri zayi olmadan mahzenlerinde hazır bulundurmak zorunda olduklarını belirterek eski nizamlarını içeren fermanlarını delil olarak sundular. Davanın sonucunda şu kararlar alındı[16]:

verilen emir, evâil-i Ca 1168 / 13-22 Şubat 1755 (A.DVNS.AHK.İS.d 3, s. 354, h. 1281) tarihlerinde yenilendi.

[15] Nalbur esnafının eskiden beri uygulana gelen bu nizamına aykırı, bir takım yarıcı ve mismar kestiricilerinin ham demiri kendileri getirip gizlice Unkapanı ve Galata iskelelerinde boşaltarak mahzenlere yerleştirmeleri ve satmaya çalışmaları esnaf için ciddi bir sorundu. Bu konuda evâsıt-ı B 1158 / 9-18 Ağustos 1745 tarihinde verilen emir (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 2, s. 32, h. 116), evâil-i C 1169 / 3-12 Mart 1756 (A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 66, h. 175) ve evâhir-i Ş 1172 / 19-27 Nisan 1759 (A.DVNS.AHK.İS.d. 5, s. 77, h. 247) tarihlerinde yenilendi.

[16] Evâil-i N 1178 / 22 Şubat-3 Mart 1765 tarihli yeni düzenleme (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 7, s. 174, h. 531), evâhir-i Ca 1189 / 20-29 Temmuz 1775'te yenilendi (A.DVNS.AHK.İS.d 8, s. 298, h. 974).

1. Bundan sonra nalbur esnafı, lengerci, kara demirci ve çivici esnafının kethüdaları, yiğitbaşıları ve ikişer ihtiyar ustaları İstanbul'a gelen ham demiri satın almak üzere birlikte gidecekler.

2. Demirin değerini, günün koşullarına göre oy birliğiyle veresiye ya da peşin olarak ve demir sahibi ile tartarak belirleyecekler.

3. Gelen her çeşit demirin üçte birini lengerci, kara demirci ve mismarcı esnafı, üçte ikisini de devlet ve halka satılmak üzere nalbur esnafı alacaktı.

4. Nalbur esnafı ile lengerci, kara demirci ve çivici esnafı arasında yapılan düzenleme ancak 24 yıl sürebildi. 1789 yılında, İstanbul'a demir getiren tüccara rayiç fiyat üzerinden istediği kimseye demir satabilme hakkı tanınarak eski düzenleme tamamen iptal edildi[17].

Kireççi Esnafı

Boğaziçi'nde bostancıbaşının sorumluluğu altındaki yerlerde bulunan kireç fırınlarının tamamı 20 adetti. Çengelköy'de 2, Çubuklu Bahçesi'nde 6, Sultaniye'de 2, Beykoz'da 2, Umuryeri'nde 7 ve İstinyeburnu'nda 1 adet kireç fırını mevcuttu. Kireççi esnafı, kireç yakma işlemi için gereken çalının kesildiği mahalleri sahiplerinden kiralar ya da satın alırdı. Her yıl kestikleri çalının köklerini gelecek seneye kadar muhafaza eder ve yaktıkları kireci istenilen yerlere satarlardı. Çalı yeri sahiplerinin, kireç fırınlarına mahsus olan dağlardaki çalıların köklerini kömür fundacılarına satmaları ya da çıkarmaları yasaktı. Çalı mahallerinin ortadan kalkması, gelecek yıllarda kireç fırınlarının yakacak çalı bulamamasına, çalışamaz hale gelmesine ve sonuçta da İstanbul için istenilen kirecin tedarik edilememesine yol açabilirdi[18].

Kireç ocaklarından nakledilen kirecin dağıtımı kireççibaşı marifetiyle yapılırdı. İstanbul'daki yirmi adet kireç ocağının dışında başka bir yerde izinsiz ocak açılması yasaktı[19]. Bostancıbaşının sorumluluk alanı dışında, Üsküdar'da Aziz Mahmud Hüdâyi Vakfı'na bağlı Bulgurlu köyü sınırları dâhilinde çok eskiden beri kireç fırınları bulunurdu. Vakfa ve halka faydası olan bu fırınlara ve üretilen kireçlere kireççibaşı karışamazdı[20]. İstanbul'da zaman zaman meydana gelen büyük yangınlar kireç talebini artırdığında, kullanılmayan fakat yerleri bilinen eski kireç ocakları tekrar faaliyete geçirilirdi. Kartal nahiyesinde Dolayoba köyü ve civarındaki eski kireç fırınları bu şekilde gerektiğinde devreye sokulan yerlerdi[21].

[17] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 11, s. 2, h. 2 (Evâsıt-ı M 1204 / 1-10 Ekim 1789).

[18] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 6, s. 140, h. 400 (Evâhir-i Za 1175 / 13-22 Haziran 1762).

[19] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 6, s. 7, h. 18 (Evâsıt-ı Za 1174 / 14-23 Haziran 1761).

[20] Bulgurlu'daki kireç fırınlarına kireççibaşının müdahalesinin önlenmesine dair evâsıt-ı M 1180 / 19-28 Haziran 1766 tarihinde verilen emir (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 7, s. 324, h. 1009), evâhir-i R 1190 / 9-17 Haziran 1776 ve evâhir-i R 1224 / 5-14 Haziran 1809 tarihlerinde yenilendi (BOA, A.DVNS.AHK. İS.d 9, s. 18, h. 79).

[21] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 165, h. 508 (Evâil-i Ş 1170 / 21-30 Nisan 1757).

Boğaziçi'nde bostancıbaşının nezareti altında olan yerlerde çalışan kireççiler yine bostancıbaşı tarafından kontrol altında tutulur ve başta Beykoz subaşıları olmak üzere dışarıdan müdahalelere izin verilmezdi[22]. Tecrübeli ve işinin ehli kireççilerin kireç ocaklarındaki işlerini bırakıp İstanbul'u terk etmeleri, ocakların faaliyetlerin durmasına neden olabilecek olumsuz gelişmelerdi[23]. Halkın ihtiyacı olan kirecin satışı, horasancı esnafı tarafından İstanbul'da mevcut 40 adet horasancı dükkânında gerçekleştirilir, bu sayının üzerinde yeni bir dükkânın açılmasına müsaade edilmezdi[24].

Keresteci Esnafı

İstanbul, Galata, Üsküdar, Eyüp ve buralara bağlı yerlerde bulunan keresteci esnafının dükkânları, nizamları gereğince iskelelerde ve belirli yerlerde yer alırdı. Dükkân içlerinde kara keten maddesinin bulunma zorunluluğu yangın riskini artırdığından, mahalle aralarında ve çarşılarda keresteci dükkânı açılması yasaktı. 1749 yılına gelindiğinde, uygun olmayan yerlerde yeni dükkânların açılmasının önüne geçebilmek ve mevcut keresteci dükkânlarının zabt u rabt altına alabilmek gayesiyle bir sayım yapıldı. Neticede, İstanbul'un tamamındaki toplam keresteci dükkânı sayısı 208 olarak belirlendi ve bu sayının üzerinde yeni dükkânların açılması yasaklandı. Sayımı yapılan dükkânların bulundukları yerler ve sayıları şu şekildeydi[25]:

Keresteci Dükkânları (1749)			
Bulunduğu Yer	Dükkân Sayısı	Bulunduğu Yer	Dükkân Sayısı
Bahçekapı	3	Odunkapısı ve Ayazmakapısı	102
Cebe Ali (Cibali) Kapısı	1	Fenerkapısı	2
Balatkapısı	10	Ayvansaray Kapısı	1
Eyüp	3	Edirnekapı	2
Topkapısı	2	Şehremini Çarşısı	2
Davutpaşa yakını	1	Mimar Çarşısı	1
Yedikule dışı	1	Narlıkapı	1
Samatya Kapısı	8	Davutpaşa Kapısı	8
Yenikapı	2	Kumkapı	7
Çatladıkapı	3	Ahırkapı	1
Hasköy	3	Galata	11
Kasımpaşa	6	Tophane	9
Fındıklı	4	Beşiktaş	2
Ortaköy	2	Üsküdar	8
Toplam: 208			

[22] Bu hususta evâsıt-ı M 1134 / 1-10 Kasım 1721 yılında verilen emir gereğince, evâhir-i L 1192 / 12-20 Kasım 1778 yılında tekrar emir verildi (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 9, s. 300, h. 1112).

[23] Umuryeri'ndeki altı-yedi gayrimüslim kireççinin İstanbul'dan Rumeli'ye firar etmeleri üzerine verilen emir için bk. BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 212, h. 647 (Evâhir-i Z 1170 / 6-14 Eylül 1757).

[24] Eyüp'teki bir adet horasancı dükkânının kâfi gelmemesi üzerine yeni bir dükkân açılması için müracaat edilmiş, fakat bunun ancak kırk adet dükkân gediğinden birinin boşalması halinde mümkün olabileceği belirtilmişti (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 231, h. 705 (Evâil-i Ra 1171 / 13-22 Kasım 1757).

[25] Keresteci esnafıyla ilgili evâsıt-ı Ca 1162 / 29 Nisan-8 Mayıs 1749 tarihinde yapılan sayım ve düzenleme (BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 2, s. 350, h. 1172), evâhir-i Ş 1170 / 11-19 Mayıs 1757 (A.DVNS. AHK.İS.d 4, s. 180, h. 550), evâsıt-ı Z 1174 / 14-23 Temmuz 1761 ve evâsıt-ı R 1235 / 27 Ocak-5 Şubat 1820 (A.DVNS.AHK.İS.d 6, s. 33, h. 96) tarihlerinde yenilendi.

Kiremitçi ve Tuğlacı Esnafı

İstanbul'a tuğla ve kiremit temin eden imalathanelerin çoğu başta Hasköy olmak üzere Karaağaç ve Taşlıburun'da bulunurdu. Her sene *rûz-ı hızır* başlangıcından yani Mayıs ayından Ağustos sonuna kadar dört ay süresince üretim yapan bu kârhanelerde çalışmak üzere çeşitli yerlerden sezonluk işçiler getirilirdi. Tuğla ve kiremit imali, kurutma ve pişirme işlemlerinden dolayı yazın sıcak havada yapılırdı. Fakat bazı yıllar yangınlardan dolayı tuğla ve kiremit stokunun kâfi gelmemesi kış aylarında da üretim yapılmasını zorunlu kılardı. Bu durumda, işletme sahibi ve işçilerle fiyat ve ücret hususunda yeniden bir anlaşma yapılırdı. Ancak kışın kiremit ve tuğla imali işletme sahipleri için ciddi bir riskti, çünkü yağmur ve kar gibi mevsimsel koşullar dışarıda kurumaya bırakılan tuğla ve kiremidin imha olmasına neden olurdu[26].

Yukarıda genel hatlarıyla; örgütlenme, işleyiş ve başlıca temsilcilerine temas edilen İstanbul'daki inşaat esnafı, XIX. yüzyılda nüfus artışının iş hacminde yarattığı genişleme ve ivme kazanan reform süreçlerinin mimariye somut yansımaları olan sivil ve askeri yapıların sayısındaki artışın yarattığı ek taleple giderek büyürken, faaliyet alanı itibarıyla da daha geniş bir sahaya yayıldı. Arızî durumlar ve piyasa şartlarının yarattığı nedenler dışında, bu dönemde idarî reformlar kapsamında mimarlık teşkilatının yeniden yapılandırılması, başka bir çalışmanın konusu olarak teşkilatlanma, personel rejimi ve ticari faaliyetler açısından inşaat sektöründe önemli değişim ve dönüşümlere yol açmıştır.

[26] BOA, A.DVNS.AHK.İS.d 4, s. 127, h. 396 (Evâil-i S 1170 / 26 Ekim-4 Kasım 1756).